

HERCEGOVINA I HERCEGOVCI NA FOTOGRAFIJAMA RADIVOJA SIMONVIĆA I JEVTA DEDIJERA

Mirko Grčić¹

Apstrakt: Cilj ovoga rada je da prikaže narodni život u Istočnoj Hercegovini krajem XIX i početkom XX veka kroz retrospektivu fotografija koje je načinio poznati fotograf, Cvijićev i Dediјerov savremenik i saradnik, Radivoj Simonović. Radivoj Simonović je bio jedan od prvih amaterskih fotografa u Evropi. Počeo je da fotografiše u Hercegovini, krajem XIX veka, pošto je proučio optiku i hemiju za izradu fotografija. Nešto kasnije je nabavio novu opremu i putovao poput Cvijica po različitim predelima beležeći fotoaparatom ono o čemu su Cvijić i Dediјer pisali. Bio je po profesiji lekar, ali su ga zanimali najviše motivi i prizori iz fizičke geografije, antropogeografije i etnografije. Načinio je dragocenu fotografsku dokumentaciju sa terena, u kojoj dominiraju prirodni fenomeni krša, antropološki tipovi ljudi, tipovi kuća, poljoprivredni radovi, narodne nošnje i običaji i slično. Takođe će biti prikazane neke fotografije koje je objavio Jevto Dediјer u svojim delima.

Ključne reči: Hercegovina, Radovoј Simonović, Jevto Dediјer, fotografije.

HERZEGOVINA AND HERZEGOVINIANS IN THE PHOTOS OF RADIVOJ SIMONVIĆ AND JEVTO DEDIJER

Abstract: the aim of this paper is to show the people's life in eastern Herzegovina in late XIX and early XX century through a retrospective photos that were made by the famous photographer Radivoj Simonovic, collaborator of geographers Jovan Cvijić and Jevto Dediјer. Radivoj Simonovic was one of the first amateur photographers in Europe. He began to photograph in Herzegovina, in the late 19-th century, as has studied optics and chemistry for making photos. Some time later he got new equipment and travel like Cvijica in different areas taking pictures with camera what are Cvijic and Dediјer wrote. He was a doctor by profession, but are interested of motifs and scenes from physical geography, human geography and ethnography. He made a valuable photographic documentation off the field, dominated by the natural phenomenon of Karst, anthropological types of people's, the types of houses, agricultural works, national costumes and traditions, etc. It will be also display some photos published by Jevto Dediјer.

Keywords: Herzegovina, Radovoј Simonović, Jevto Dediјer, photographs.

Увод

Jevto Dediјer je najveći deo svog naučno-istraživačkog rada posvetio Hercegovini. Najpoznatije su dve njegove monografije objavljene u ediciji Naselja srpskih zemalja. Prva nosi naslov "Bilećke rudine" (Dediјer, 1903) a druga "Hercegovina" (1909). Obe je uredio Jovan Cvijić. Međutim, manje je poznato, da su uz te dve monografije objavljeni posebno Atlasi koji nose iste naslove. U tim atlasima, nevelikim po obimu, Dediјer je objavio četiri tematske karte, nekoliko crteža seoskih atara i veći broj fotografija. Karte je potpisao sam Dediјer, dok za fotografije nije naveden autor. Sudeći po kvalitetu fotografija to nije mogao biti niko drugi do čuveni fotograf Radivoje Simonović, Cvijićev a po svemu sudeći i Dediјerov prijatelj i saradnik na terenskim istraživanjima.

Radivoje Simonović (1858-1950), lekar iz Sombora, bio je jedan od prvih fotografa amatera u Evropi. Bio je zaljubljenik u planinarenje a kao fotograf najviše se zanimao, osim Vojvodine kao svog šireg zavičaja, za fenomene iz geomorfologije krasa, antropogeografije i etnografije čoveka u krasu.

Fotografski opus Radivoja Simonovića sadrži preko 15.000 fotografija, razasutih po različitim muzejima i institutima. Vojvođanski muzej je 1947. g. od njega preuzeo 1414 staklenih negativ-poloča

¹ Prof. dr Mirko Grčić, Geografski fakultet Univerziteta u Beogradu. mirko@gef.bg.ac.rs

i 1250 fotografija koje je po geografskom i hronološkom kriterijumu razvrstao u 14 albuma, među kojima su Hercegovina 1907, Hercegovina 1910, Hercegovina 1911 i Prenj 1909, koje muzeji i danas čuva (Šekarić, 2014). Motivi na fotografijama su uglavnom geomorfološki, etnološki i biogeografski. Velika bi stvar bila za našu nauku i kulturu da se ta ogromna fotodokumentacija sredi i objavi. Dobar početak tog ogromnog i važnog posla je kvalitetna fotomonografija koju je priredio B. Šekarić sa uvodom i lepim fotografijama R. Simonovića iz Vojvodine, Baranje i Slavonije, u izdanju Muzeja Vojvodine u Novom Sadu (2014).

Značajan uticaj na Simonovićev naučni interes na polju geografije i etnografije u mladosti imala su dela bečkog profesora Baltazar Ake (Baltazar Hacquet, 1739-1815), vojnog lekara i strastvenog planinara, istraživača prirode i ljudi u kraškim predelima. Simonović o njemu piše u Naputku za proučavanje našeg naroda: "Haket je peške proputovao celu Liku i Krbavu, zalazio u brda, penjao se po Velebitu i noćivao po kolibama pa čak i pod vedrim nebom... U svom drugom delu Baltazar Haket napisao je čitavu etnografiju našeg naroda i izdao sa obiljem šarenih slika koje tačno pokazuju nošnju i telesne osobine naših naroda: Hrvata, Morlaka, Uskoka, Ličana, Dalmatinaca, Slavonaca pa čak i Klimentaša sremskih" (Simonović, 1896-1902).

Potom veliki uticaj na Simonovićev pogled na svet i nauku imala su dela Jovana Cvijića iz oblasti geomorfologije i antropogeografije. Visoko je cenio Cvijićev pozitivistički naučni pristup i empirijski metod posmatranja i merenja na terenu. U jednoj nezavršenoj raspravi, Simonović kaže da prirodu i njene pojave ne možemo proučiti ako "sedimo u sobi pa špekuliramo i izmišljamo razne sisteme pa onda pojave u prirodi po tome tumačimo. Zadatak nauke nije da izmisli plan po kojem je stvoren svet, nego da posmatra i proučava pojave i tumačeći pojave da pozna zakone". Metod neposrednog terenskog posmatranja i opservacije isto tako je validan za društenu geografiju. On dalje kaže: "Dositeji i Vuk i drugi svi koji su živeli u narodu i putovali peške i na koli, šta god da su napisali o Srbima nisu prepisali ni preradili, nego su uradili i zaradili za sva vremena. Svi drugi koji su pisali o Srbima nisu putovali ni svojim očima posmatrali sedeli su u sobi i kombinirali sa novinskih dopisa i tuđih izveštaja. Tako je mogao o Srbima pisati i jedan učenik Kinez u Pekingu koji nikad Srbina ni srpske zemlje nije video" (Simonović, 1902).

Simonović nije bio samo fotograf, nego i istraživač, koji je znalački svojim fotoaparatom beležio motive iz prirode i pojave iz svakodnevnog života. O nekim svojim zapažanjima na terenu je objavljivao i naučne radove i putopise, kao na primer "O škrapama" koje mu je objavio Jovan Cvijić u Glasniku SGD (Simonović, 1921). U snimanju svakodnevnog narodnog života, više su ga zanimali motivi iz materijalne kulture, nego običaji, verovanja i umotvorine. Na jednom mestu je zapisao: "Neću da kao dosad naši istraživači, opisujem svetkovine, verovanja, praznoverice jer sve je to nekako površno, nevažno, nesudbonosno. Praznoverice hale narod ali vrlo retko škode toliko da postaju sudbonosne po porodicu, veru. Neću da kupim ni pesme ni pripovetke ni da opisujem šarena jaja" (Simonović R., 1922).

Simonović je stvorio prvu namensku fotografsku dokumentaciju o geografiji i etnografiji pojedinih planinskih predela. Njegove fotografije imale su visoku estetsku i dokumentarnu vrednost i mogle su da posluže kao vizuelni izvor u naučnim istraživanjima, pre svega na polju geografije, fizičke antropogeografije i etnografije. Motive na njegovim fotografijama treba čitati kao tekst i kontekst, koji imaju svoju dokumentarnu i simboličku vrednost. Danas sa tih fotografija možemo čitati duh mesta i vremena u kojem su nastale. Za Simonovića fotografije su predstavljale vizuelizaciju naučnog teksta. One su u velikim formatima korišćene kao didaktički materijal, kao ilustracija u knjigama ili kao očigledno sredstvo na času ili na izložbenim panoima u školama i muzejima. U obraćanju đacima planinarima, on kaže da "prostim opisom, bez slika ne može se ništa verno i tačno predstaviti i razumeti. Zamislite samo razne formacije stena, ili kakve interesantne škrape, krnjovrhe jele i bukve, tipove ljudi i žena, šarene narodne nošnje iz raznih krajeva, ili stanove razne! Kad ko čita spise bez slika, onda je kao slepac bez očiju kome neko priča o divotama i krasotama, a ne vidi ih!" (Simonović, 1923).

Cvijić je takođe visoko cenio Simonovićeve fotografije sa terena i u njima pronalazio značajan vizuelni izvor za svoje naučne geografske opservacije i za nacionalnu političku "misiju". Saradnja Cvijića i Simonovića bila je intenzivirana u periodu 1919 - 1922. godine u vezi sa pripremama fotografija za Etnografsku sekciju delegacije Kraljevine SHS na Versajskoj konferenciji, i kasnije u vezi sa ilustrovanjem Cvijićeve knjige "Geomorfologija" (Knj. I, 1924), u kojoj je veliki broj

Simonovićevih fotografija, uključujući i fotografiju jednog od vrhova planine Prenj na korici te knjige (knj. I, 1924).

U radu "Biokovo", Simonović je opisao penjanje na tu planinu, ističući da mu je Cvijić odredio svog saradnika Milenka Filipovića za saputnika i vodiča, odredio mu maršrutu i dao uputstva "da gledamo ima li na Biokovu tragova oledbe iz ledenog doba, pošto je najviši vrh 1762 m visok, pa bi moglo biti" (Simonović, 1924). Najbolje očuvane tragove glacijacije našao je na Prenju. Jevto Dedijer je takođe opisao penjanje na Maglić (1912), a u više navrata se bavio problemima glacijalne geomorfologije, objavivši radove "Glacijalni tragovi na Zelengori, Tovarnici i Magliću" (69. "Glas" Srpske Kraljevske Akademije), i "Glacijacija Visočice u Južnoj Bosni" (79. "Glas" SKA) i druge.

Motivi iz Hercegovine na fotografijama R. Simonovića

Simonović je počeo svoj fotografski rad na terenu Hercegovine. "U Hercegovini sam počeo fotografisati pošto sam tačno proučio optiku i hemiju" (Simonović, 1923). Iz tog perioda sačuvane su dve fotografije snimljene u hercegovačkim selima - oranje u Avtovcu 1888. i kosidba u Obrnji 1889. godine. "Svojom dinamičnom kompozicijom, u kojoj dominiraju ljudi za vreme obavljanja sezonskih poslova vezanih za tradicionalnu poljoprivredu, one nagoveštavaju umetnički i dokumentarni značaj njegovog fotografskog opusa" (Šekarić, 2014). U svojim kasnijim ekspedicijama, Simonović je nabavio moderniju fotografsku opremu i proučavao teren pre polaska u ekspediciju. Nije teško pretpostaviti da je konsultovao Cvijića i njegove saradnike o pojedinim predelima koje je nameravao da snima. Na put po Hercegovini, Simonović zasigurno nije kretao a da nije prethodno pročitao Dedijerova dela i konsultovao se sa njim, da bi se obavestio gde i šta treba gledati i fotografisati.

Simonovića je zasigurno opčinilo Cvijićevo delo "Karst i čovek" i otvorilo mu nove vidike u pogledu izbora motiva za fotografisanje. Skoro svake godine pravio je planinarske foto-ekspedicije. Snimao je na skoro svim većim planinama Dinarskog sistema, ali najviše su ga impresionirale planine Velebit i Prenj. Velebit sa patrijarhalnim stočarskim načinom života ljudi, a Prenj lepotom, atraktivnošću gotovo alpskih pejzaža u kojim dominiraju erozivni i akumulativni oblici paleoglacialnog i kraškog reljefa na krečnjačkoj podlozi. Fotografisao je tragove glacijalne erozije i akumulacije kao što su ostaci valova, cirkova i jezera u morenskim nanosima, i oblike kraške erozije i akumulacije kao što su markantni stenoviti vrhovi, strmi odseci, suva rečna korita, sipari, škrape, vrtače). Takođe je svojim fotoaparatom ovekovečio ljude u predelima visokog krša i elemente njihove materijalne kulture - antropološke tipove, nošnje, tradicionalne načine privređivanja i stanovanja.

Prema Simonoviću, "idealna tip sela je razbijeno planinsko naselje, koje čini više zaselaka sa izdvojenim kućama porodičnih zadruga" (Šekarić, 2014). Takav tip sela omogućuje da je svaka porodica uz svoju zemlju u seoskom ataru, što je najpovoljnije za tradicionalnu kulturu. Takva sela mogao je da posmatra i snima u kraškim predelima Hercegovine. Pretežno stočarski način privređivanja, uslovio je okupljen posed oko kućišta i stočarskih stanova. Način privređivanja uslovio je ne samo tip sela, nego i varijetete tradicionalnog tipa kuće i okućnice u Hercegovini, koje je detaljno ispitao Jevto Dedijer u svojim delima. Tip kuće bio je uslovljen ne samo tradicionalnim načinom života i tehnikama gradnje, nego i upotrebom lokalnog materijala (kamen, drvo).

Veći broj fotografija trebalo je da predstavi antropološke tipove i način odevanja ljudi u Hercegovini. U tom cilju napravio je nekoliko portreta muškaraca i žena iz Hercegovine, koji bi trebalo da predstavljaju tipičan dinarski slovenski i turski antropološki tip.

O načinu odevanja seoskog i gradskog, pravoslavnog, katoličkog i muslimanskog stanovništva svedoči nekoliko porodičnih fotografija i pojedinačnih i zajedničkih portreta koji su snimljeni u svakodnevnom životu ili u svečanim prilikama. Naročito su ga fascinirale svečane narodne nošnje Srba u Hercegovini, koje spadaju u najlepše nošnje dinarskog tipa, koje početkom XX veka kada ih je snimao, još uvek nisu bile izložene jakom uticaju građanske nošnje, kao što je to bio slučaj u njegovom zavičaju u Vojvodini. Jedino neke fotografije u Dedijerovom Atlasu svedoče o promenama u načinu odevanja mlađih muškaraca, zanatlija i bogatih trgovaca u gradu Trebinju, gde ručno rađene delove odela zamenjuju kupovna štofana odela evropskog kroja, kao statusni simbol.

Karakterističan izgled Hercegovaca ogledao se i u uređenju kose, brkova i brade. Na fotografijama muškaraca vidimo da su u modi bili dugi brkovi, sa stanjenim i dugim krajevima. Muškarci koji su imali duge brkove smatrani su naročito lepim. Za razliku od Krajišnika, u Hercegovini muškarci su retko nosili duge brkove spojene sa zulufima, po ugledu na cara Franju

Josifa. Na Simonovidevim i Dedijerovim fotografijama možemo videti i način oblačenja žena i dece u svečanim prilikama. Simonović je, kritikujući kupovna odela rađena u fabrikama, koja su se nosila u Vojvodini, istakao da "siromašni dinarski stočari mnogo se ukusnije i bolje odeavaju, sami sebi prave mnogo lepše i mnogo bolje odelo" (Simonović, 1922). Pravilo je bilo da devojčice i devojke idu gologlave, a udate žene pokrivaju glavu. Najskuplji i najsvečaniji deo ženske nošnje bio je nakit. Devojke su kao nakit i statusni simbol nosile nizove dukata na grudima, a muškarci toke.

Motivi iz Hercegovine na fotografijama J. Dedijera

Jevto Dedijer (1880-1918) je za razliku od Simonovića bio profesionalni geograf - antropogeograf, školovan u tada najboljim geografskim školama u Evropi, uz to i rođeni Hercegovac. Iz jednog pisma Cvijiću vidi se da je on još kao mlad rodoljub, želeo da se posveti geografiji da bi razbio negativnu geopolitičku sliku i kulturne stereotipe o Hercegovini i Hercegovcima, koje je širila austrougarska propaganda. Stoga nije teško razumeti njegov entuzijazam i visoke naučne domete njegovih radova. Svoja dva kapitalna dela - Bilečke rudine (1903) i Hercegovina (1909) dokumentovao je sugestivnim fotografijama i tematskim kartama objavljenim u posebnim atlasima.

O *poreklu i socijalno-psihološkim osobinama Hercegovaca*. Dedijer je u tekstu više obraćao pažnju na etnopsihičke osobine stanovništva, koje se teško mogu proučavati pozitivističkom metodologijom i dokumentovati fotografijom. Svoje opservacije o etno-psihološkim osobinama i njihovom uticaju na etnopolitičke i etnokulturne karakteristike izložio je u poglavlju "Socijalna psihologija" svoje studije o Hercegovini (1909) i u radu "Hercegovina i Hercegovci" (1912). On u Hercegovini izdvaja tri socijalno-psihičke grupe: Starinci s Balijama, doseljenici iz istočnih delova Hercegovine i Crne Gore i doseljenici iz zapadnih delova Hercegovine i Dalmacije. Ovde treba napomenuti da se Balijama nazivalo islamizovano starinačko stanovništvo koje živi u oblastima visokih planina, bavi se nomadskim "skitačkim" životom i prezire zemljoradnju (Dedijer, 1909). Karakteristike socijalno-psiholoških tipova Hercegovaca, koje Dedijer opisuje, sa aspekta današnje nauke mogu se i kritički ceniti (Гњато, Р., Медар-Тањга, И. 2009).

Dedijer je fotografijama, više nego statističkim podacima, prikazao siromaštvo i bedu stanovništva hercegovačkih sela, do koje ih je dovela turska a potom austrougarska vlast. On je studirao u Beču i video sav sjaj i bogatstvo bečke gospode, ali se nije stidio da pokaže svetu fotografije sirotinjskih kućeraka od suvozdine, pokrivenih pločom ili slamom, u Bilečkim Rudinama i svom rodnom selu Čepelici. I on je potekao iz jedne takve biblijske sirotinje i kamenjara na periferiji sveta, i vinuo se u evropsku naučnu elitu, pretekavši po naučnim dometima čak i bečke profesore koji su mu predavali geografiju. Njegovo naučno delo je na indirektan način opravdavalu društvenu potrebu borbe za slobodu. On je doprineo toj borbi perom, kao i njegov savremenik Petar Kočić, a da li je podržavao i druge načine borbe koje je prihvatila "Mlada Bosna", nije poznato.

O *stočarskim kretanjima*. Jedna od tema koje je Dedijer proučavao bile su vrste stočarskih kretanja, stanova i katuna. Njegova doktorska disertacija, koju je odbranio u Beču (1907), a koju je nedavno objavio i komentar napisao M. Pecelj (2017), nosi naslov "Stočarska kretanja u Hercegovini". Stočari u zabitima Dinarskog planinskog sistema bili su interesantna tema za samog Cvijića i njegove saradnike, jer su u njima tražili prototip starinačkog stanovništva i patrijarhalne balkanske kulture. Ovaj svojevrstan način života, koji je najviše bio zastupljen u crnogorskim brdima i Hercegovini, Cvijić slikovito opisuje kao „*veseli i bezbrižni život, u najčistijem vazduhu, obično na visinama od 1500 do 2500 m, u blizini gustih četinarskih šuma i najboljih izvora, među biljem, čiji mirisi pod prijatnim planinskim suncem krepe i osvežavaju*“ (Cvijić, 1991). Dedijer izdvaja tri glavne zone jugozapadnog dinarskog sistema koji su u vezi sa stočarskim kretanjima: Izrazito kraška zona Humina i Rudina, oskudna vodom u letnjoj sezoni, s letnjim stočarskim kretanjima; niz visokih karstnih polja na kojima nema ovakvih kretanja; zona visokih periodično naseljenih planina, sa ljetnim ispašama i periodičnim selima. Uz to je priložio u svojim atlasima niz fotografija i dve tematske karte.

O *tipovima naselja i kuća*. Dedijer je takođe iscrpno istraživao varijetete seoskih naselja i tipove kuća u Hercegovini. Još je Cvijić utvrdio da su sela u Bilečkim Rudinama i u visokoj Hercegovini razbijenog tipa, dok su u karstnim poljima Humina zbijenog tipa. Dedijer je razbijeni tip podelio na dva varijeteta - jako razbijeni, stočarski, u visokoj ili severnoj Hercegovini i grupno razijeni, pretežno zemljoradnički, u nižoj Hercegovini. Zbijeni tip je vezan za položaje na obodu kraških polja, kao i neke varoši (Trebinje, Gacko, Nevesinje). Druge varoši (Bileća, Ljubinje) su se

razvile na raskršćima kao ekonomski centri i središta kotarskih vlasti. Većina varoši ima dva dela - čaršiju i mahalu (stambena četvrt). Hrišćanske mahale se razlikuju od muslimanskih, najviše po obliku kuća. Danas su tipovi i položaji sela znatno transformisani, te su Dedijerovi crteži i fotografije tim više dragocen dokument vremena u kome su nastale.

Zaključak

Fotografisanje objekata i pojava na terenu predstavljalo je značajnu inovaciju koja se dobro kombinuje sa terenskim metodom istraživanja u geografiji, krajem XIX i početkom XX veka. Velike zasluge za uvođenje te inovacije imali su Radivoje Simonović, jedan od prvih fotografa amatera u Evropi, i Jevto Dedijer jedan od prvih naših evropski obrazovanih antropogeografa. Za obojicu je fotoaparat bio kao "treće oko" u terenskim opservacijama i sredstvo za ilustrovanje svojih ideja. Simonovićeve fotografije koliko god bile neumoljivo objektivne, imaju i geopolitički kontekst, prikazuju fizičko-geografsko i antropogeografsko jedinstvo dinarskih predela. Dedijerovi tekstovi i fotografije, osim naučnih ciljeva, takođe imaju svoj geopolitički kontekst, da prikažu kulturni identitet Hercegovaca i opravdanost borbe za slobodu. Njihove fotografije su stare ali nisu zastarele. One i danas privlače pažnju istraživača, kao nemi svedoci vremena u kome su nastale i kao vizuelni izvor za istraživanja promena u materijalnoj i duhovnoj kulturi Hercegovine i Hercegovaca u proteklih sto i više godina. To samo po sebi govori o njihovoj neprolaznoj vrednosti. Te fotografije danas imaju muzejsku i naučnu vrednost, možda više nego tekstovi koje su ilustrovale. Moderne GIS tehnologije danas obavljaju složene matematičko-statističke i grafičke operacije, ali one ne mogu da zamene saznavnu i estetsku vrednost fotografija. Zbog toga ih treba čuvati i proučavati.

Zahvalnica: Rad je rezultat istraživanja na projektu 176017 Ministarstva za prosvetu, nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije.

Literatura

- Dedijer J. (1903). *Bilečke Rudine*, Srpski etnografski zbornik, Naselja srpskih zemalja knj. II, SKA, Beograd.
- Dedijer J. (1909). *Hercegovina*, Srpski etnografski zbornik, Naselja srpskih zemalja, knj. VI. SKA, Beograd.
- Dedijer J. (1912). *Hercegovina i Hercegovci*, Letopis Matice srpske, 1912, 289
- Dedijer J. (1914). *Stočarske zone u planinama dinarske sisteme*, Glasnik Srpskog geografskog društva, 1914, 3-4.
- Dedijer J. (1912). *Penjanje na Maglić*, Glasnik SGD, Beograd, 1912, godina I, sveska 1, str. 114-115.
- Гњато, Р., Медар-Тањга, И. (2009). *Етнолошка грађа у дјелима Јевта Дедијера*. "Гласник", бр. 13. Географско друштво Републике Српске. Бања Лука.
- Pecelj M. (2017). *Jevto Dedijer. Novi prilozi za biografiju - Dedijerova doktorska disertacija*. Beograd.
- Simonović R. (1896-1902). *Narod, porod i odrod: naputak - kako da proučavamo naš narod*, rukopis, 1896-1902, 9 (naučna arhiva Etnološkog odeljenja Muzeja Vojvodine, inv. br. 543). Citat: Šekarić B., 2014.
- Simonović R. (1921). *O škrapama*. Glasnik geografskog društva. knj. V, Beograd, 1921. s. 142-159.
- Simonović R. (1922). *Selo Ledinci*, Sombor, 1922. Rukopisno odeljenje Matice srpske, inv. br. M. 17751 (cit. Šekarić, 2014, s. 55).
- Simonović R. (1923). *Moje planinarenje*. U: 75 godina organizovanog planinarstva u Vojvodini. Planinarsko-smučarski savez vojvodine, Novi Sad, 2000, 6-12. (cit. Šekarić, 2014, s. 40).
- Simonović R. (1924). *Biokovo*, Hrvatski planinar, XX, br. 3-4, Zagreb, 1924, str. 39-51.
- Šekarić B. (2014). *Fotografije dr Radivoja Simonovića, knjiga prva*. Muzej Vojvodine, Novi Sad.
- Simonović R. (1924). *Đaci planinari*, Omladinska matica za Vojvodinu, knj. 5, Novi Sad, 1923, 43 (citat: Šekarić, 1914, s. 40).
- Цвијић, Ј. (1991б). *Антропогеографски и етнографски списи*. САНУ, ЗУНС. Београд.

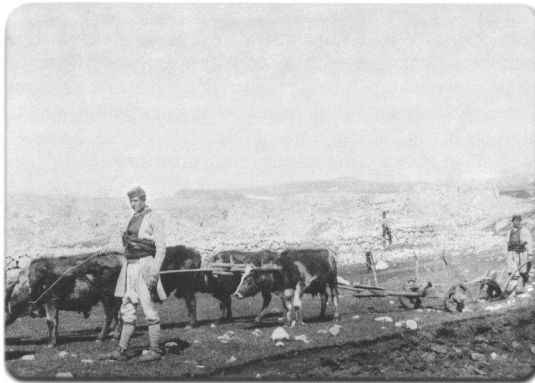

Simonović: Zatalasani reljef Hercegovine

Simonović: Ponor Trebišnjice u Popovom polju

Prilog 1. - Simonovićeve fotografije nekih prirodnnih fenomena u Hercegovini

Simonović: Oranje u Avtovcu (1888)

Porodica u vreme kosidbe na Obrnji, 1889 g

Simonović: Zaprega u Nevesinjskom polju

Simonović: Furuna za hleb negde u Hercegovini

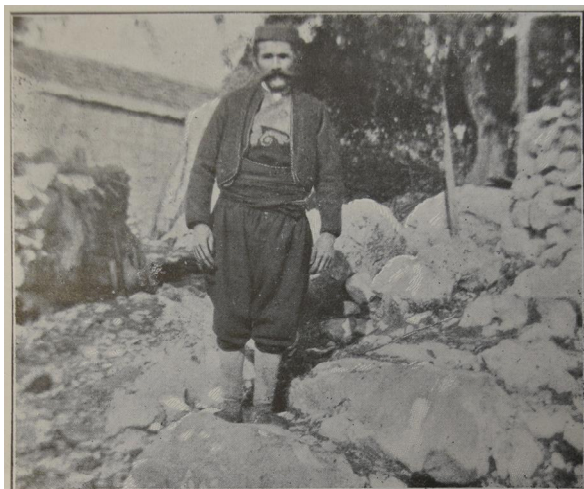

Simonović: Stočarstvo na Prenju

Simonović: Lugareva porodica (visok natalitet)

Prilog 2. - Simonovićeve fotografije ljudi Hercegovine

Dedijer: Šumnjak iz Ljubinja sa šumadijskim
gunjem (brat Miće Ljubibratića)

Dedijer: Starac iz Čepelice, tip starije nošnje

Dedijer: Nevesta iz Panika kod Bileće

Dedijer: Svečana nošnja u Rudinama, u pozadini
kuća ćelica i čardak

Dedijer: Oranje u karstu (Čepelica kod Bileće)

Dedijer: Momci katolici u Ljubuškom (u
pozadini nizovi duvana)

Prilog 3. - Dedijerove fotografije ljudi Hercegovine

Dedijer: Pojata u Čepelici kod Bileće

Dedijer: Jagnjilo sa torinom u Čepelici

Dedijer: Čobanska jesenja koliba previjača i tor u Čepelici

Dedijer: Pojata u Policama kod Trebinja

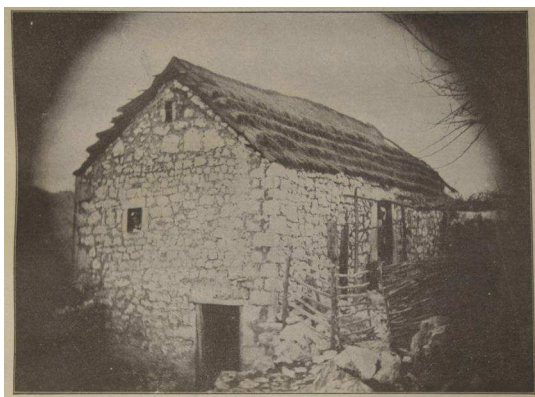

Dedijer: Kuća u Policama kod Trebinja

Dedijer: Kuća u Policama kod Trebinja

Prilog 4. - Dedijerove fotografije stočarskih kuća u Hercegovini

Dedijer: Kuća pokrivena slamom, selo Duži u Površi

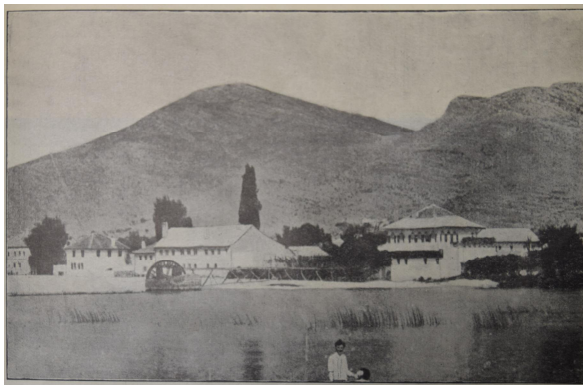
Dedijer: Pločna kuća u Ljubovu u Površi

Dedijer: Kuća pokrivena pločom u selu Taležu u Šumi

Dedijer: Kuća i čardak u selu Taležu u Šumi

Dedijer: Mahala Bregovi, kuća trebinjskih begova kod Trebinja

Dedijer: Divanhana, predsoblje, muhamedanske kuće u Trebinju

Prilog 5. - Dedijerove fotografije boljih kuća u Hercegovini

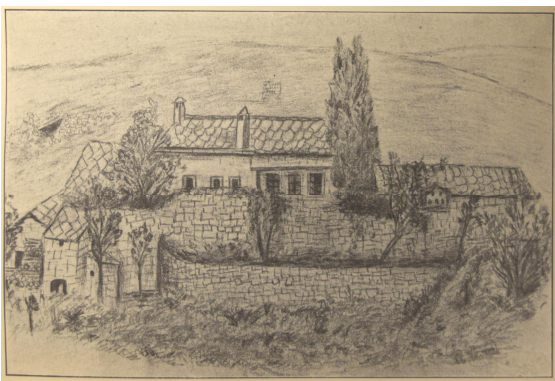
Kuća polača Jovanovića u Plužinama
(Bilečke rudine)

Čardak s pritremkom Šula Radmilovića
na Baljcima

Čardaka i avlije Nikole Lera u Čepelici

Kuća Ibra Hadžića u Plužinama

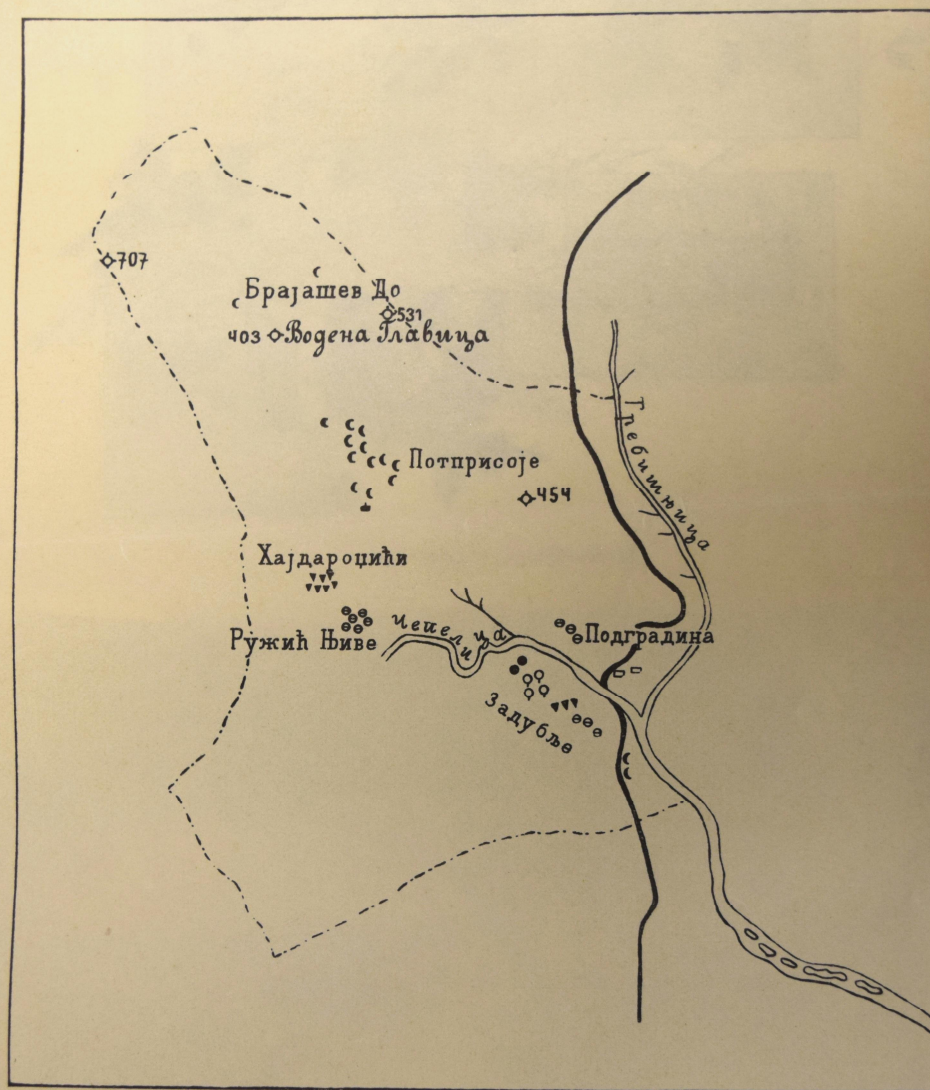

Kula Obrena Šagovnovića u Podosoju

Prilog 6. - Dedijerovi crteži seoskih kuća u Bilećkim Rudinama

Чепелица

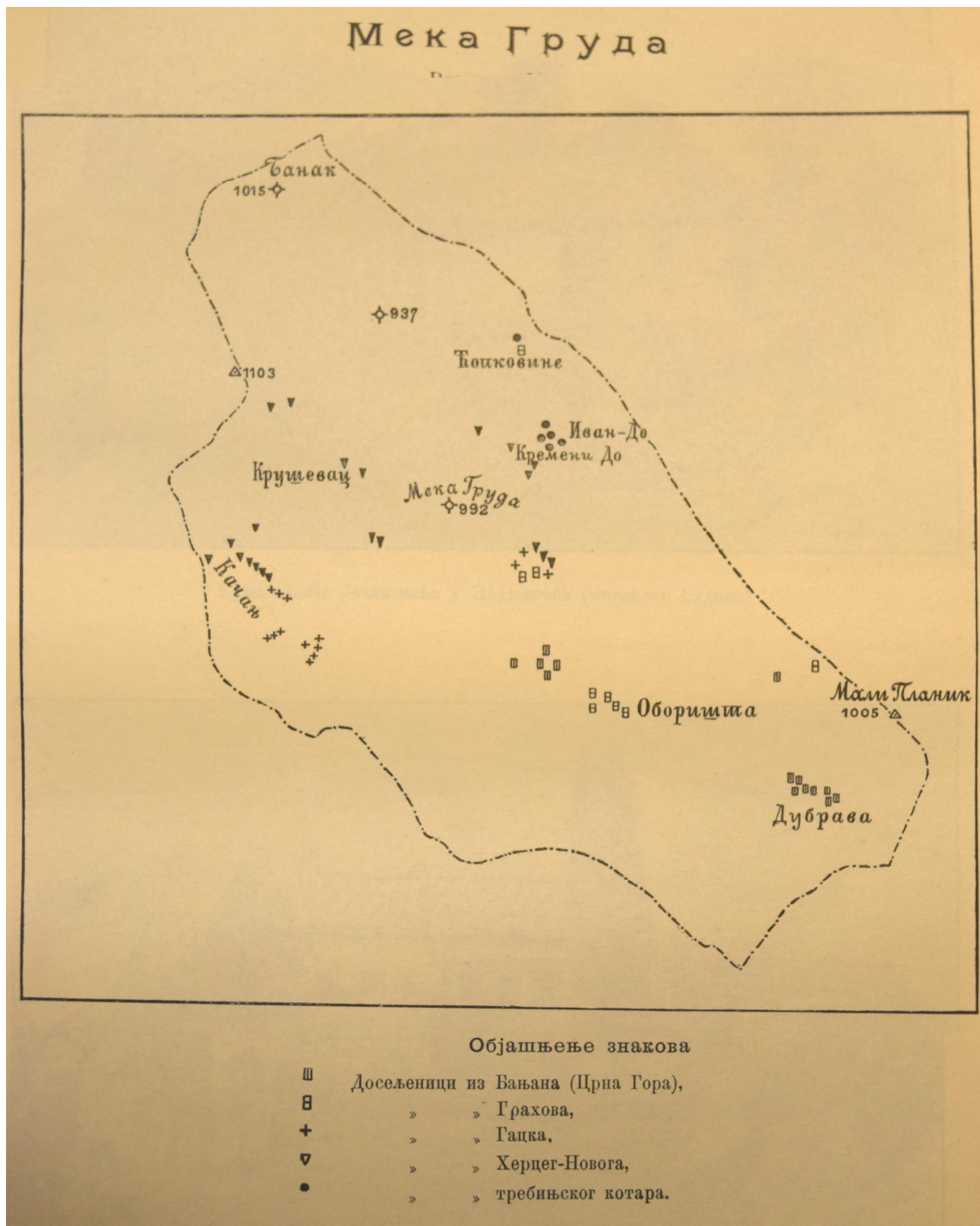
Размер 1 : 60.000

Објашњење знакова

◊	Досељеници из Македоније,
▼	» Херцег-Новога,
◊	старинци » села Пријевора,
◊	» Малине у Зарјечју,
◊	досељеници » новијих крајева Црне Горе,
•	» Корита (Рудине),
•	» требињског котара.

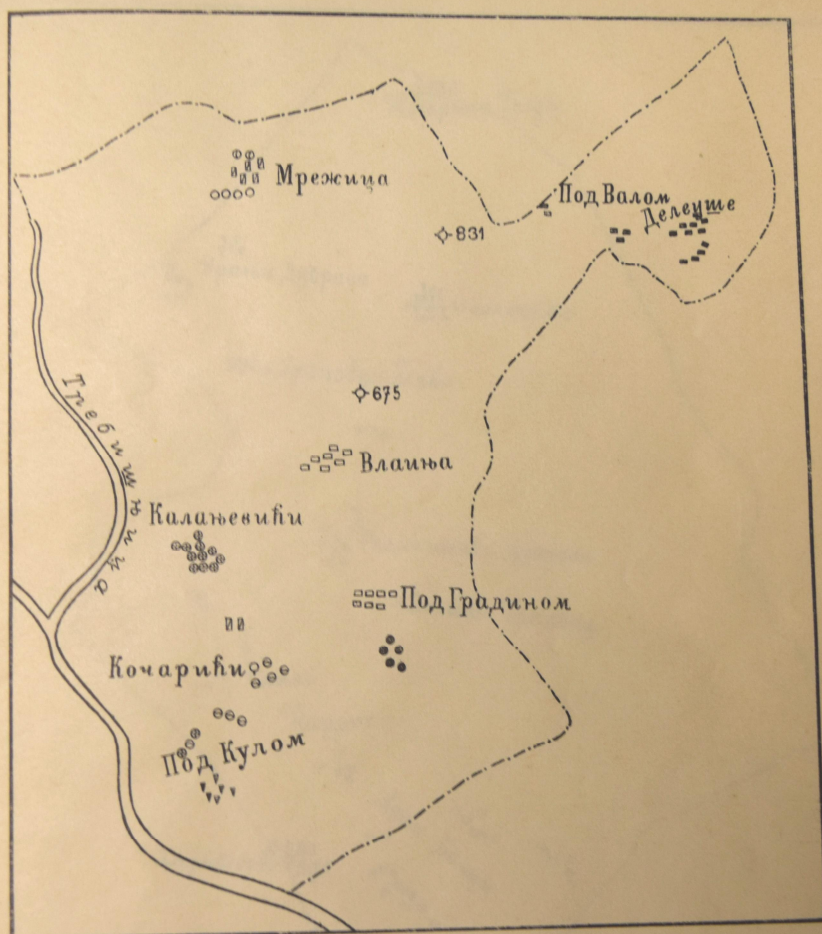
Prilog 7. - Dedijerova karta sela Čepelica (Bileke Rudine) sa oznakama porekla porodica (kuća)

Prilog 8. - Dedijerova karta sela Meka Gruda (Bilećke Rudine) sa oznakama porekla porodica (kuća)

М и р у ш е

Размер 1 : 60.000

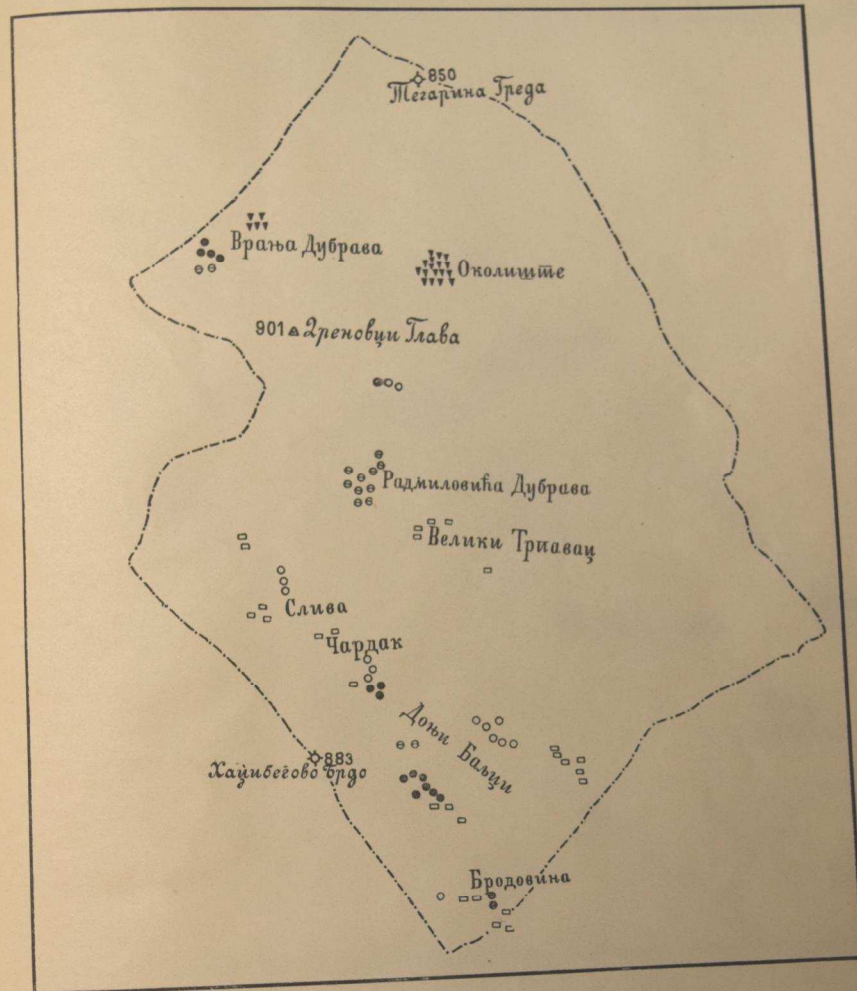
Објашњење знакова

- ☉ Старинци с Врање Дубраве,
- » из истог села,
- ▼ досељеници из Херцег Новог,
- » нове Црне Горе,
- » старе » »
- ▣ поисламљени досељеници из нове Црне Горе,
- » старинци,
- досељеници из Требиња,
- ◊ старинци из Малине у Зарјечју.

Prilog 9. - Dedijerova karta sela Miruše (Bilećke rudine) sa oznakama porekla porodica (kuća)

Б а љ ц и

Размер 1 : 60,000

Објашњење

- Старинци из Баљака.
- △ » » села Пријевара,
- ▼ досељеници из Херцег-Новога,
- » » нове Црне Горе,
- » » Требиња.

Prilog 10. - Dedijerova karta sela Baljci (Bilećke rudine), sa oznakama porekla porodica (kuća)

Prilog 12. - Dedijerova karta tipova seoske kuće u Hercegovini

Prilog 13. - Dedićeva karta tipova stočarskih kretanja u Hercegovini